

Статья посвящается анализу структурно-семантических особенностей таких групп глаголов.

ANALYTIC VERBS WITH COMPONENTS “ET”, “OL”, “QIL” IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Valiyev Mahammad Garib

Summary

Verbs, including analytical verbs, occupy a special place in the grammatical structure of the Azerbaijani language. Historically, the verb separated from the noun usually expresses the complete predication - the action and state of the subject. The article provides detailed information about the history of the emergence and development of analytic verbs formed with auxiliary verbs “et”, “ol”, “qıl” in the Azerbaijani language. It turns out that in separate works, analytical verbs were considered under the name of complex and compositional verbs.

The verbs formed by means of auxiliary verbs “ol”, “et” (“elə”), “qıl” are complex in structure. These are also characterized as composition, composition-complex verb in a number of works. The article clarifies the structural-semantic features of that group of analytical verbs.

Rəyçi: f.e.d., professor Kazimov Qəzənfər Şirin oğlu

Azərbaycan dili kafedrasının 04 iyul tarixli iclasın 24 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 05 iyul 2022-ci il

UOT:811

AQLÜTİNATİV SİSTEMDƏ SONŞƏKİLÇİLƏR VƏ ONLARIN FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məmmədzadə Qənirə Şahin qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

ganira.mammadzadeh@gmail.com

Xülasə: Sonşəkilçilər aqlütinativ dillərin səciyyəvi əlaməti kimi fəaldır, intensivdir, mütəhərrikdir. Ancaq demək olmaz ki, sonşəkilçilər yalnız aqlütinativ dil mühitində mövcuddur. Bu tipli şəkilçilər eyni zamanda analitik-flektiv dillərdə də işlənir və kəmiyyət etibarı ilə heç də aqlütinativ dillərdəkindən geridə qalmır. Məsələn burasındadır ki, aqlütinativ dillərdə sonşəkilçi elementləri silsiləvi xarakter daşıyır. Analitik-flektiv dillərdə isə şəkilçilərin silsiləvi sıralanması mövcud deyildir. Sonşəkilçilər ənənəvi olaraq özlərinin funksiyasına görə iki əsas qrup üzrə təsnif edilir. Birinci qrupa sözdüzəldici, ikinci qrupa isə sözdəyişdirici şəkilçilər aid edilir. Son vaxtlar bu şəkilçi qrupları tərkibində formadüzəldici şəkilçilərdən də bəhs edilir. Ancaq Azərbaycan dilinin şəkilçi sistemində formadüzəldicilərin funksional təbiəti demək olar ki, tam şəkildə təsbit edilə bilməmişdir. Odur ki, bir çox hallarda formadüzəldici şəkilçilərin həddləri barəsində də yekdil fikir yoxdur. Əslində Azərbaycan dili üçün formadüzəldici şəkilçilər elə bir prinsipial mövqe daşımır. Odur ki, həmin şəkilçilər funksiyasına görə daha çox sözdüzəldicilərə aid edilir. Şəkilçilərin formalaşmasına gəlincə istisna edilmir ki, sözdəyişdiricilər birinci, sözdüzəldicilər ikinci mərhələyə aiddir. Azərbaycan dilində sözdüzəldicilik potensialı güclü olduğundan hətta bir qrup sözdəyişdirici şəkilçilərdə sözdüzəldiciliyə meyillilik də baş verir.

Açar sözlər: aqlütinasiya, tipologiya, sonşəkilçilər, sonşəkilçilər, funksionallıq

Ключевые слова: агглютинация, типология, префиксы, постфиксы, функциональность

Key words: agglutination, tipology, prefix, suffix, functional

Aqlütinativ dillərdə şəkilçilər bir qayda olaraq sözün sonunda işlənir və silsilə yaradır. Azərbaycan dili özünün tipologiyasına görə aqlütinativ mexanizmə malik olduğu üçün bu dildə də sonşəkilçilər həm qrammatik və həm də derivativ funksiya daşıyır.

Azərbaycan dilində sonşəkilçi elementləri zaman-zaman inkişaf edərək silsilə yaratdığı üçün önşəkilçi elementləri inkişaf etməmiş, yalnız müəyyən məhdud sözlərin tərkibində öz izlərini saxlamışdır.

Azərbaycan dilində sonşəkilçilərin üç başlıca növündən bəhs olunur. Bunlar aşağıdakılardır: 1) sözdüzəldici və ya leksik şəkilçilər; 2) sözdəyişdirici və ya qrammatik şəkilçilər; 3) formadüzəldici şəkilçilər.

Sözdüzəldici şəkilçilər

Sözdüzəldici şəkilçilərin vəzifəsi söz sonuna qoşulmaqla yeni sözlər əmələ gətirməsindən ibarətdir. Azərbaycan dili aqlütinativ quruluşlu olduğu üçün söz sonuna bir silsilə sözdüzəldici şəkilçi qoşulmaq imkanları vardır. Azərbaycan dilində sözdüzəldici şəkilçilərin olduqca zəngin ənənələri vardır. Sözdüzəldici şəkilçilərin vasitəsi ilə adlardan ad, adlardan feil, feillərdən feil, feillərdən ad düzəldilir. Azərbaycan dilinin sözdüzəldici şəkilçilərlə sözdüzəltmə prosesi sadəcə olaraq bu kombinasiya ilə məhdudlaşmır. Azərbaycan dilinin morfoloji sözyaratma prosesində silsiləvi şəkilçilər iştirak etdiyi üçün burada qəliz olmayan, bir-birini tamamlayan geniş bir şəbəkə mənzərəsi yaranır.

Azərbaycan dilinin sözdüzəldici şəkilçiləri barədə ilkin tədqiqatçılardan biri kimi tanınan Səlim Cəfərov ümumiyyətlə bütün şəkilçiləri funksionallığa görə dörd qrupa bölür. Həmin bölgü aşağıdakı kimi adlandırılır: “1) leksik şəkilçilər; 2)leksik-qrammatik şəkilçilər; 3) qrammatik-leksik şəkilçilər; 4) qrammatik şəkilçilər” [2, s.139].

Birinci qrupa aid edilən şəkilçilər vasitəsi ilə düzələn sözlərə dair gətirilən nümunələr substantiv xarakter daşıyır. Yəni həmin sözlər müstəqil işlənir, başqa sözlərlə qrammatik əlaqə münasibətində olmur. Belə sözlərə dair “*şamdan, yaxşılıq, əkin, yaşıl-yaşıllaş(maq), dil-dillən(mək), tap-tappılı, yağ(maq) – yağış*” [2, s.139] sözləri nümunə gətirilir. İkinci qrupa, yəni leksik-qrammatik bölgüyə daxil edilən şəkilçilər atributiv mənalı sözlər əmələ gətirməsinə görə fərqləndirilir. Bunlara dair “*neft-neftçi (qadın), yağ-yağlı (çörək), dağ-dağlıq (yer)* kimi nümunələr gətirilir [2, s.139].

Üçüncü qrupa aid edilən şəkilçilər qrammatik-leksik şəkilçilər adlandırılır ki, bunlar da əsas etibarlı ilə məsdər, feili-sifət və feilin növ şəkilçiləri hesab edilir. Bunlara dair göstərilən nümunələr isə aşağıdakılardır: *oxu(maq), oxu(yan), yazdır(maq), sürül(mək), satıl(maq), görüş(mək)* [2, s.139].

Dördüncü qrupa qrammatik şəkilçilər daxil edilir ki, bu şəkilçilər də dilçilik ədəbiyyatında həm qrammatik və həm də sadəcə olaraq sözdəyişdirici şəkilçilər kimi adlandırılır. Dördüncü qrupa aid olan şəkilçilər sözlər arasında qrammatik-sintaktik əlaqə yaradılmasına xidmət edən ad və feilə məxsus qrammatik kateqoriya elementləri kimi səciyyələndirilir. Belə bir təsnifatı şəkilçilərin funksional təbiəti baxımından əlbəttə ki, heç də məntiqdən kənar saymaq olmaz. Azərbaycan dili morfologiyanın klassik tədqiqatçısı və metodoloji bazasının yaradıcısı hesab edilən Muxtar Hüseynzadə şəkilçilər barədə belə bir təsnifat aparmır və əslində həmin bölgü barədə tənqidi fikir də söyləmir. Muxtar Hüseynzadə şəkilçiləri çox sadə bir üsulla əsas və aparıcı funksiyasına görə iki qrupa bölür. Bu münasibətlə Muxtar Hüseynzadə yazır: “*Dilimizdə işlənən şəkilçilər köklərdə əmələ gətirdikləri məzmun və şəkil dəyişikliyinə görə iki qismə ayrılırlar: 1) sözdüzəldici; 2) sözdəyişdirici*” [6, s.11]. Sözə qoşulub yeni mənalı söz əmələ gətirən şəkilçilər sözdüzəldici, yalnız sözün şəklini dəyişdiyinə, məzmununa təsir göstərməyən, sözlər arasında sintaktik əlaqə yaradan şəkilçilər isə sözdəyişdirici şəkilçi adlandırılır. Muxtar Hüseynzadənin təsnifatı sadə olduğu qədər də inandırıcıdır, yaddaqalandır. Artıq burada şəkilçi zənginliyi onların funksional təyinatı baxımından ciddi çətinlik yaratmır. Şəkilçilərin funksiya baxımından təsnifində sözdüzəldicilik adı populyar termin kimi bir çox tədqiqat əsərlərində işlədilir.

Bəzi mənbələrdə sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçi əvəzinə leksik və qrammatik şəkilçi sözləri də işlədilir. Kamran Əliyevin abiturientlər üçün hazırladığı “Azərbaycan dili” adlı köməkçi vəsaitinin

“Sözün tərkibi. Söz yaradıcılığı” adlı hissəsində də şəkilçilər iki qrupa bölünür və onlara belə bir qısa şərh verilir: “*Şəkilçilər iki cür olur: leksik və qrammatik şəkilçilər. Leksik şəkilçilər qoşulduqları söz köklərindən yeni sözlər düzəldir: dəmir-dəmir-çi*” [20].

İsmayıl Kazımovun “Azərbaycan dili dərsi” adlı bir yazısında da şəkilçilər funksionallığa görə iki qrupa bölünür. Onlar müxtəsər şəkildə aşağıdakı kimi mənalandırılır: “Dilimizdə söz köklərinə əvvəl leksik (sözdüzəldici), sonra isə qrammatik (sözdəyişdirici) şəkilçilər artırılır: Məs: *yaz-ı-çı-lar, iş-lə-miş-ik, sağ-ı-çı-lar-ı*” [22]. “Azərbaycan dili” fənni üzrə elektron dərs vəsaitində də şəkilçilər funksionallığa görə iki qismə bölünür: “*Leksik şəkilçilər (gör-görüm, bulud-buludlu, cild-cildçi, yaxşı-yaxşılıq); qrammatik şəkilçilər: kitab-kitablar, dəftər-dəftərlərin; oxu-oxudu, gəl-gəlir*” [18].

Leksik şəkilçi termini rus dilçiliyində də işlədilir. Lakin bəzi hallarda rus dilində işlədilən *лексические аффиксы* termini Azərbaycan dilindəki adla tamamilə bir-birinin üzərinə düşür. Leksik affikslə bağlı məlumatlarda göstərilir ki, həmin şəkilçilər məhdud səviyyədədir. Bunlar bütün dillərdə adi sözyaratma vasitəsi kimi işlənmir. Leksik şəkilçilər daha çox Şimali Amerikanın Şimal-Qərb sahillərində məskun olan vakaş, saliş və çimakuanların dilləri üçün səciyyəvidir. Məlumatda göstərilir ki, “*Leksik affikslər (və ya semantik affikslər) zahirən affiks səciyyəli görünsə də onlar feil formaları daxilində inkorporlaşan isim kimi funksional xarakter daşıyır, həmçinin, mürəkkəb isimlərin bir elementi hesab edilir. Leksik suffikslər isimlərdən fərqli olaraq daha çox ümumiləşdirici xarakter daşıyır*” [19].

Bəziləri leksik suffiksləri *liminal* element kimi xarakterizə edir. Mənaca *astana, kandar, eşik* anlayışı bildirən *liminal* termini mənşəyinə görə latın dilinə məxsus *limen* sözündəndir. Bu söz ingilis dilində daha çox fizioloji, nervoloji və metafizik mənəli bir termin kimi işlədilir. Leksik suffikslərin ümumiyyətlə inkorporativ xüsusiyyət daşması barədə müvafiq şərhlər verilir [28].

Azərbaycan dilində leksik şəkilçi ifadəsi söz yaradıcılığı barədə ilkin mütəxəssislərdən biri sayılan Səlim Cəfərova məxsusdur ki, həmin ifadə ənənə üzrə ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərində işlənməkdə davam edir. Ancaq Azərbaycan dilinin aqlütinativ xarakterinin nəzərə alınması ilə sözdüzəldici şəkilçi işlədilməsi daha münasib görünür.

Sözdüzəldici şəkilçilərin formalaşmasına gəlincə bu barədə ən çox təqdir edilən fikir bundan ibarətdir ki, həmin tipli şəkilçilərin mühüm bir qismi müstəqil sözlər şəkilçi kimi formalaşması sayəsində yaranmışdır. Səlim Cəfərov yazır ki, “*Müstəqil sözlərdən düzələn sözdüzəldici şəkilçilər mürəkkəb sözün tərkibində olan bir sözün şəkilçiləşməsi yolu ilə əmələ gəlir. Məsələn, qoca olmaq-qocalmaq, kök olmaq- kökəlmək və s. İltisəqi (aqlütinativ) dillərdə bütün şəkilçilər sözün sonuna əlavə edilir. Belə bir vəziyyət dilimizdə sözdüzəldici şəkilçilərin mürəkkəb sözlərin ikinci komponentlərindən meydana gəldiyi hökmünü çıxarmağa əsas verir*” [2, s.143].

Muxtar Hüseynzadə şəkilçilərin müstəqil sözlərdən yaranması barədəki fikrini olduqca müxtəsər şəkildə aşağıdakı kimi izah edir:

“... dilimizdə elə söz kökləri vardır ki, onlar şəkli əlamət, hətta fonetik tərkib etibarlı ilə belə, şəkilçilərdən fərqlənir. Sən, san, siz, süz, inci, qan, dən, dap, daş, iş, aş kimi vahidlər eyni şəkildə, eyni fonetik tərkibdə söz kökü olduqları kimi müxtəlif köklərlə birləşib işləndikləri zaman şəkilçi də ola bilər” [6, s.6]. Rus dilçiliyinə aid tədqiqatlarda da şəkilçinin formalaşmasının başlıca səbəblərindən biri kimi sözün öz müstəqilliyini itirməsi hesab olunur [16, s.14].

Şəkilçilərin müstəqil sözlərdən yaranması tamamilə təbii bir prosesdir. Bu, dilin yeni sözyaratmaya olan ehtiyacının tələbindən ibarətdir. Aqlütinativ dillərdə bir qayda olaraq ikinci tərəfdə şəkilçiləşmə meyilliliyi üstün mövqeyə malik olur və ya bu prosesin intensivliyi şəkilçilərdə silsilə yaradır. Analitik-flektiv dillərdə isə həm birinci, həm də ikinci komponent şəkilçiliyə meyillənir. Eyni zamanda sözdaxili elementlərin özündə də affiksallıq baş verə bilər. Odur ki, aqlütinativ dillərlə müqayisədə analitik-flektiv dillərdə silsilə şəkilçilər yaranmır. Son şəkilçilər analitik-flektiv dillərdə sintetikliyə çevrildiyi kimi aqlütinativ dillərdə sözyaratma yükü sonuncu elementin üzərinə düşdüyü üçün bu dillərdə şəkilçilərin silsiləvi ardıcılığı baş verir.

Formadüzəldici şəkilçilər

Azərbaycan dilçiliyində sözdüzəldici şəkilçilərlə yanaşı formadüzəldici şəkilçilərin də mövcudluğu barədə müəyyən fikir və mülahizələr vardır. Formadüzəldici şəkilçilər adı altında o şəkilçilərdən bəhs olunur ki, onlar sözdüzəldici və sözdəyişdirici elementlərlə müqayisədə aralıq bir mövqe tutmuş sayılır. Formadüzəldici şəkilçilər ideyası Səlim Cəfərovun təsnifatındakı üçüncü qrup adlandırılan qrammatik-leksik şəkilçilərin funksiyasına uyğun gəlir. Səlim Cəfərov bu qrupa o şəkilçiləri daxil edir ki, onlar qrammatik əlaqəyaratma funksiyası daşıdığı kimi həm də sözdüzəltmə prosesində də iştirak edə bilər. Bunlar feillərin növ şəkilçilərindən, feili sifət və feil şəkillərinin (vacib, lazım, arzu, şərt) formalaşmasında iştirak edən şəkilçilərdən hesab olunur [2, s.138-139]. Ancaq demək olmaz ki, Azərbaycan dilçiliyində işlədilən formadüzəldici şəkilçi anlayışı birbaşa Səlim Cəfərovun təsnifatına əsaslanır. Bizcə formadüzəldicilik ideyası Azərbaycan dilçiliyində rus dilində işlənən “*формаобразный*” termininin təsiri nəticəsidir. Ancaq onu da demək lazımdır ki, formadüzəldici şəkilçilər barəsində bəhs olunan tədqiqatlarda bu adın rus dili təsiri ilə işlədildiyi xatırlanmır. Formadüzəldici şəkilçilər barədə xüsusi monoqrafik tədqiqat aparmış Elbrus Əli oğlu Vəliyev hətta Səlim Cəfərovun leksik-qrammatik növə aid etdiyi –*lı* (-li, -lu, -lü) şəkilçisini də formadüzəldici qrupuna aid edir. Eyni zamanda Elbrus Vəliyev belə bir fikir də irəli sürür ki, “*Sözdüzəldici şəkilçilərdən formadüzəldici şəkilçiləri ayrıca qrup kimi ayırmaq onların sözdüzəldici şəkilçi olmaq funksiyasını əlindən almır*”.

Buludxan Xəlilovun “Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası” adlı kitabında da formadüzəldici şəkilçilərdən bəhs olunur və buna həm də geniş bir şərh verilir. Buludxan Xəlilovun fikrincə formadüzəldici şəkilçilər nə tam qrammatik (sözdəyişdirici) şəkilçidir, nə də tam sözdüzəldici. Bu şəkilçilər sözdəyişdirici və sözdüzəldicilik arasında orta mövqe tutur. Bunlara feilin növ şəkilçiləri, əzizləmə, kiçiltmə şəkilçiləri, sifətin dərəcə şəkilçiləri, feili sifət, feili bağlama və məsdər şəkilçiləri aid edilir [7, s.99-106]. Pərvin Rəhimov “Azərbaycan dilçiliyində morfem problemi” adlı məqaləsində formadüzəldici şəkilçilər barədəki fikirləri ümumiləşdirərək onları leksik-qrammatik formadüzəldici və funksional-qrammatik formadüzəldici şəkilçilər kimi xarakterizə edir [10, s.621].

Məhəbbət Mirzəliyeva formadüzəldici şəkilçilərə münasibət baxımından tamamilə başqa mövqedə durur. O A.N.Kononovun, B.O.Oruzbayevanın, Z.Tağızadənin formadüzəldici şəkilçilərlə bağlı mülahizələrinə münasibət bildirərək bu qərara gəlir ki, formadüzəldicilik anlayışının özü ona aid edilən şəkilçilərin funksional təbiəti ilə uyğun gəlmir. Konkret olaraq burada göstərilir ki, “... *həmin termin mənaca növ şəkilçilərinin mahiyyətini açmır, onların dildəki funksiyasını müəyyənləşdirməkdə bizə heç nə vermir*” [8, s.167]. Bu xülasələrdən göründüyü kimi formadüzəldici şəkilçi ənənəsi Səlim Cəfərovun qrammatik-leksik şəkilçi ideyası ilə səsleşmiş olsa da konkret olaraq formadüzəldici anlayışı rus dilçiliyində həmin tipli şəkilçilərlə bağlı fikir və mülahizələri daha çox özündə ifadə edir. Terminin özü ona isnad verilən şəkilçilərin funksionallığı və tərkibi ilə demək olar ki, uzlaşmır. Belə ki, bütün şəkilçilər və ümumiyyətlə bütün dil elementləri struktur tərkibcə hər hansı formaya malikdir. Formadüzəldici şəkilçi anlayışında isə konkret olaraq hansı tərkibdəki formanın nəzərdə tutulduğu aydın olmur. Beləliklə, müqayisə yolu ilə bu nəticəyə gəlmək olur ki, formadüzəldici adı ilə təqdim olunan növ şəkilçiləri, o cümlədən, feili sifət, feili bağlama, məsdər və feil şəkilləri əsla qrammatik funksiya daşmır. Çünki həmin şəkilçilər xalis qrammatik kateqoriya şəkilçiləri kimi adlar və feillər arasında qrammatik-sintaktik əlaqə yaradılmasına xidmət edir. Onların başlıca funksiyası qoşulduğu sözlərdə hər hansı semantik münasibət yaradılmasından ibarətdir. Odur ki, formadüzəldici adı ilə təqdim olunan şəkilçilər dildə sözyaratma funksiyasına meyilli olması ilə səciyyələnir. Bu da həmin şəkilçilərin sözdüzəldicilik imkanlarının mövcudluğunu istisna etmir. Əgər həmin şəkilçilər sözdüzəltməyə meyilliliklə qrammatik şəkilçilərdən fərqlənsə bu o deməkdir ki, formadüzəldici adı ilə təqdim olunan şəkilçilərdə sözdüzəldicilik keyfiyyəti artmaqda davam etmək üzrədir.

Rus dilçiliyinə aid bir mənbədə formadüzəldici şəkilçilər sözdəyişdirici şəkilçilərə sinonim kimi təqdim edilir və onlara aşağıdakılar aid olunur: 1) sifətin müqayisə dərəcəsi elementləri; 2) feilin keçmiş

zaman şəkilçiləri; 3) feilin məsdər forması; 4) əmr forması; 5) feilin sifət; 6) feilin məchul növü; 7) feili bağlama; 8) ismin cəm forması [21].

Göründüyü kimi, rus dilçiliyində feili sifət, feili bağlama, məsdər, feil formaları ilə yanaşı hətta sifət dərəcələri və eyni zamanda imimlərdə aid qrammatik şəkilçilər də formadüzəldici hesab olunur. Bu cəhətdən də formadüzəldicilərlə qrammatik şəkilçilər arasında ciddi bir sərhəd qoyulmur. Azərbaycan dilində isə qrammatik (sözdəyişdirici) şəkilçilərlə sözdüzəldici şəkilçilər arasında sərhədlər şəffafdır, aydındır. Odur ki, formadüzəldici adı altında sözdüzəldici meyilli növ, məsdər, feili sifət və feili bağlama şəkilçilərini ayrı bir qrup kimi şərh etməyə ciddi bir lüzum görülmür.

Sözdəyişdirici şəkilçilər

Sözdəyişdirici şəkilçilər özlərinin funksional xüsusiyyətlərinə görə xalis qrammatik vəzifə daşıyır. Yəni sözdəyişdirici şəkilçilərin funksionallığı onların söz birləşmələri, cümlə üzvləri və cümlələr arasında qrammatik-sintaktik əlaqə yaratmağa xidmət edir. Sözdəyişdirici şəkilçilər adlarda kəmiyyət, mənsubiyyət, hal və xəbərlilik, feillərdə isə inkarlıq, zaman və şəxs bildirən elementlərdən ibarətdir.

Sözdəyişdirici şəkilçilər birbaşa qrammatik vəzifə daşıdıqları üçün onlara aid ayrı-ayrı mənbələrdə verilən məlumatlarda da ciddi fərqlər müşahidə edilmir. Məsələn, “Sözün tərkib hissələri” adı altındakı bir məlumatda da sözdüzəldici şəkilçilərin qrammatik xüsusiyyətləri yaratdığı bağlılıqla səciyyələndirilir [24].

Sözdüzəldici şəkilçilərə dair digər bir mənbə də sözdəyişdirici şəkilçilərin mənşəcə Azərbaycan dilinə məxsus olduğu, sözlərə qoşulduğu zaman əlavə mənə yaratmayıb ancaq onun formasını dəyişdirdiyi və sözlər arasında qrammatik əlaqə yaratmağa xidmət etməsi barədə bəhs olunur. Həmçinin burada qeyd olunur ki, sözdəyişdirici şəkilçilər bütövlükdə qrammatik kateqoriyalara aid olur. Qrammatik kateqoriyalar isə başlıca olaraq isim və feillər tərkibində formalaşır [1, s.14]. Digər mənbələrdə də qrammatik şəkilçi adı altında sözdəyişdirici şəkilçilərin kateqoriya üzrə növlərindən və onların funksional xarakterindən müfəssəl qaydada bəhs edilir. Burada da ənənə üzrə qeyd olunur ki, “Sözün kökünə qoşularaq onu başqa sözlərlə bağlamağa xidmət edən şəkilçilərə qrammatik şəkilçilər deyilir. Qrammatik şəkilçilər sözün mənasını yox, təkcə formasını dəyişir. Qrammatik şəkilçilər yalnız iki və dörd cür yazılır və milli mənşəli olurlar” [25].

Morfologiyada sözdəyişdirici şəkilçilərin funksionallığı ilə əlaqədar bu cür ənənəvi və stereotip izahlardan özgə əlavə məlumat verilmir. Odur ki, sözdəyişdirici şəkilçilərin funksionallığı barədə əlavə bir şərh, artıq yer verilməsinə də lüzum qalmır. Ancaq əlbəttə ki, sözdəyişdirici şəkilçilərin formalaşması, təkamülü, onların funksional dəyişməsi barədə bu kimi stereotip izahlar elə də ciddi bir məlumat vermir. Şəkilçilərin törəmə üsulundan bəhs edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, onlar heçdən yaranmayıb, məhz dildə mövcud olan müstəqil sözlərin öz içərisindən törəmişdir. Dil heç zaman öz ənənələrini itirmir, daimi olaraq yaşadır. Məhz müasir dövrün özündə şəkilçi omonimliyinin bütün dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində mövcudluğu, həmçinin sözdəyişdirici şəkilçilərin sözdüzəldiciliyə keçidinin mövcudluğu dil ənənələrinin qədimlərdən müasirliyə kimi yaşadılmasının bariz sübutudur. Təsədüfi deyildir ki, dilçilikdə bu proseslərin mövcudluğu barədə bu və ya digər dərəcədə pozitiv fikirlərin irəli sürülməsinə də rast gəlmək olur. Bunlardan ən maraqlı olanları məhz sözdəyişdiricilərin ilkinliyi, daha sonra isə *sözdəyişdiricilikdən sözdüzəldiciliyə* keçidin mövcudluğu prosesinin təqdir olunması və sözdüzəldici şəkilçilərlə sözdəyişdirici şəkilçilərin söz tərkibindəki ardıcılığı məsələsidir. Məsələn, mükəmməl dərslük müəlliflərindən sayılan Buludxan Xəlilova görə sözdəyişdirici şəkilçilər qrammatik sintaktik əlaqəyaradıcılıq funksiyasına görə fəallıq nümayiş etdirir. Bu səbəbdən də hətta sözdəyişdirici şəkilçilər sözdüzəldici yerinə keçə bilmişdir. Buludxan Xəlilov, eyni zamanda, sözdəyişdirici şəkilçilərin yaranma və formalaşma etibarı ilə sözdüzəldicilərdən qədim olması mülahizəsini irəli sürür. Motivini onda görür ki, *sözdəyişdirici şəkilçilər dilin qrammatik quruluşunda fəaldır* [7, s.99]. Aydın Nağdəliyevin “Müasir Azərbaycan dili (morfologiya)” adlı dərsliyində də eyni fikir təkrarlanır. Burada göstərilir ki, “*Qrammatik şəkilçilər dilin qrammatik quruluşu ilə sıx surətdə*

bağlı olan morfoloji vahiddir. Qrammatik şəkilçilər leksik şəkilçilərə nisbətən tarixən qədimdir, çünki qrammatik şəkilçilər dilin qrammatik quruluşunun mühüm göstəricilərindən sayılır” [9, s.35].

Sözdəyişdirici şəkilçilərin yaranma və formalaşma problemləri demək olar ki, dilçilikdə geniş müzakirə obyektinə çevrilməmişdir. Lakin onların sözdəyişdiriciliyə keçidi ilə əlaqədar fraqmental olsa da müəyyən fikirlərin irəli sürülməsi faktları mövcuddur. Hər halda, sözdəyişdirici şəkilçilərin formalaşmasının sözdüzəldicilərdən əvvəlki dövrə aid edilməsi dilçilikdə yeni bir fikir kimi qəbul edilməlidir. Sözdəyişdiricilikdən sözdüzəldiciliyə keçid prosesi ilə əlaqədar isə istər Azərbaycan dilçiliyində və istərsə də rus dilçiliyində bir-birini tamamlayan fikirlər vardır. Onu da demək lazımdır ki, sözdəyişdirici şəkilçilərin formalaşması bütün şəkilçili dillər üçün universal olduğundan ayrı-ayrı dillərdə də oxşar keçid prosesini əks etdirən nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Azərbaycan dilçiliyində morfologiyanın dayağı hesab edilən Muxtar Hüseynzadə sözdəyişdirici şəkilçilərin sözdüzəldici şəkilçilərin sözdüzəldiciliyə keçidi ilə əlaqədar yazır ki, “... *dilimizdə eyni şəkildə işlənən bəzi şəkilçilər həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici şəkilçi ola bilər*” [6, s.15]. Bunlara dair feilin inkar, üçüncü şəxs xəbərlilik, nəqli keçmiş, qəti, qeyri-qəti, indiki zaman, əmr, növ şəkilçiləri, feil şəkillərinin elementləri və yerlik hal şəkilçiləri misal göstərilir [6, s.15]. Ə.Dəmirəizadə “Azərbaycan dilinin üslubiyyəti” kitabında xüsusi olaraq sözdəyişdiricilərdən sözdüzəldiciyə keçid haqqında bəhs etmir, ancaq *–lar* (*–lər*) kəmiyyət şəkilçisinin sözdüzəldici mövqeyində işlədilməsi ilə əlaqədar *Oğuzlar, Səfəvilər, Nizamilər, Füzulilər, qorxurlar; dəhşətlər, sevgililər, qırxlar, ağlar, qaralar, sonralar, qabaqlar, bəziləri, sizlər, bizlər* kimi sözləri nümunə göstərir” [3 s.191-192]. Əbdüləzəl Dəmirçizadənin “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının dili” kitabında da sözdəyişdiricilikdən sözdüzəldiciliyə keçidi nümayiş etdirən oxşar nümunələr verilməsi müşahidə edilir [4, s.54-79].

Azərbaycan dilçiliyində sözdəyişdirici şəkilçilərdən sözdüzəldiciliyə keçidin ən geniş mənzərəsinin təqdimatı Səlim Cəfərova məxsusdur. Onun “Müasir Azərbaycan dili. Leksika” adlı kitabında bu məsələ ilə əlaqədar qeyd olunur ki, “*Sözdəyişdirici şəkilçilərin sözdüzəldici funksiyasını yerinə yetirməsində sözün cümlədəki vəziyyəti başlıca rol oynayır. Bu prinsipi əsaslı hesab edən müəllif yerlik, çıxışlıq hal şəkilçilərinin, feilin növ şəkilçilərinin, sifətdüzəldən şəkilçilərin, zaman şəkilçilərinin, inkarlıq elementlərinin cəm şəkilçilərinin derivativ keyfiyyətlərini konkret nümunələrlə işıqlandırır*” [2, s.144-158].

Sözdəyişdirici şəkilçilərin sözdüzəldici yerinə keçməsi ilə əlaqədar Həsərət Həsənovun da fikir və mülahizələri təqdirəlayiqdir. Həsərət Həsənov bu barədə fikirlərini şərh edərək göstərir ki, qrammatik şəkilçilərin hamısı yox, onların müəyyən qismi sözdüzəldici şəkilçilərlə aralıq mövqe tutur, *yəni sözdüzəldici morfemlər kimi fəaliyyət göstərir*. Buraya feilin nəqli keçmiş zaman, qəti və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçiləri aid edilir [5, s.419]. Rus dilində də sözdəyişdirici şəkilçilərin sözdüzəldiciliyə keçidi barədə ayrı-ayrı tədqiqatlarda müvafiq məlumatlar verilir. Qeyd edildiyi kimi, dilin informasiya intensivliyinə uyğun olaraq sözdəyişdirici şəkilçilərin zaman-zaman sözdüzəldici yerinə keçməsi hər hansı ayrıca və ya qrup dillərə xas olan keyfiyyət deyildir. Bu proses universaldır və ona görə də bütün şəkilçili dillərdə oxşar hadisələrin baş verməsi təsadüfi deyildir. Buna görədir ki, ayrı-ayrı dillərin tipoloji müqayisəsinə həsr olunmuş tədqiqat əsərlərində də sözdəyişdirici şəkilçilərin sözdüzəldiciliyə keçid məsələsinin araşdırılması mühüm mövzulardan birinə çevrilmişdir [14].

Morfologiya aid ayrı-ayrı mənbələrdə şəkilçilərin ardıcılığı məsələsi barədə də bəhs olunur. Müasir dilçilik baxımından hesab edilir ki, sözün tərkibində sözdüzəldici şəkilçilər birinci, sözdəyişdirici şəkilçilər isə ikinci yəni sözdüzəldici şəkilçilərdən sonra işlənir. Bu söz tərkibinin qanunauyğunluğudur. Çünki sözdüzəldici şəkilçilər sözlə birlikdə bir leksik-semantik vahid kimi formalaşır. Bununla yanaşı bəzi dərslilik, dərş vəsaiti və digər yazılarda bir qrup sözdəyişdirici şəkilçilərin sözdüzəldicidən əvvəl işlənməsi barədəki izahlara da rast gəlmək olur. Demək olar ki, bu barədəki bütün məlumatlarda birmənəhəlik müşahidə edilir. Belə ki, bir qayda olaraq *–kı, –dakı, –gil* (mənimki, evdəki, əmimgil və s.) şəkilçilər nümunə gətirilir. Hesab edilir ki, şəkilçilərin belə bir sırası dildə iltisafiliyi pozur. Biri digərindən məzmunca fərqlənməyən həmin məlumatlarda iddia bundan ibarətdir ki, Azərbaycan dilində

bir qayda olaraq söz kökündən sonra birinci sözdüzəldici, sonra isə sözdəyişdirici şəkilçilər işlənir. Həmin şəkilçilərdən əvvəl isə sözdəyişdirici şəkilçilər gəlir ki, bu da bəzi hallarda iltisqiliyin pozulması kimi izah edilir [23]. Əslində isə sözdəyişdirici tipli elementlər sözdüzəldici şəkilçilərdən əvvəl işlənirsə onlar artıq sözdəyişdiricilik keyfiyyətini sözdüzəldiciliklə əvəz etməyə meyilliliyin nəticəsi kimi qəbul oluna bilər. Belə şəkilçilər yalnız məlumatlarda deyilənlərdən ibarət olmayıb demək olar ki, bütövlükdə qrammatik sistemdə şəbəkədaxili bir proses təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva G. Müasir Azərbaycan dili. 2 hissədə, II h., Morfologiya, sintaksis, 2013, 308 s; s. 14.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. 4 hissədə, II h., Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 192 s.; s. 139.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 271 s; s. 191-192.
4. Dəmirçizadə Ə. "Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarını dili. Bakı, Elm, 1999, 140 s.; s. 54-79.
5. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Nurlan, 2005, 452 s.
6. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, 4 hissədə, III h., Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
7. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası, 2 hissədə, I h. Bakı, Elm, 2007, 280 s.
8. Mirzəliyeva M.M. Seçilmiş əsərləri. 2 hissədə, I c., türk dillərində ismin məna növ kateqoriyası. "Zəngəzurda" Çap Evi, Bakı, 2020, 204 s.; s. 167.
9. Nağdəliyev A. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Gəncə, Əsgəroğlu nəşriyyat və poliqrafiya MMC, 2016, 450 s.
10. Rəhimov P. Azərbaycan dilçiliyində morfem problemi. Bakı Mühəndislik Universiteti, Materiallar. Kitab-2; "Filologiya elmləri, tarix və hüquq elmləri" 05-06 may 2017. 1157 s.
11. Vəliyev E.Ə. Azərbaycan dilində formadüzəldici şəkilçilər. Filologiya üzrə fəlsəfə dokt.diss.avtoreferatı, Naxçıvan, 2012, 25 s.
12. Абдуллина Г.Р. О разграничение формаобразующих и словоизменительных категорий в башкирском языке // Вестник Челябинского гос. Ун-та, 2008, с. 5-11.
13. Ишкильдина Зульфия Каримовна. Види аффиксальных морфем в русском и башкирском языках. // Журн: Проблемы востоковедения. 2010/a/ (48), с. 98-102, с. 102.
14. Лопатин В.В., Улуханов И.С. Словарь словообразовательных аффиксов современного русского языка. Москва, Издательский центр "Аз буковник", 2016, 812 с.
15. Пайюкова О.А. Переразложения и закономерности развития протяженных аффиксов в русском языке. Автореф.дис.докт.филол.наук, Нижний Новгород, 2014, 43 с.
16. Шанский Н.М. (ред) Словообразование// Современный русский литературный язык. Уч. Пособие для педагогических институтов. Москва, с.178-198.
17. Azərb. dili fənni üzrə elektron dərs vəsaiti. Unec.edu.az/application /uploads/2015/soz-n-r kibi-pdf; 2015/07.
18. Аффикс: ru.wikipedia.org/wiki/Аффикс. 19 марта 2022 г.
19. Əliyev K. Azərbaycan dili. Düzəltmə isimlər. 16 may, 2011; Kayzen.az/tag//Leksika/20 şəkilçi/.
20. Формообразующие морфемы. От Алветина Сафьянова, grammatika-rus.ru (formoobrazuyush-ie-morfemy- 2/ 10.06.2018.
21. Kazımov İ. Azərb. dili dərsi. Morfologiya: ahiska-az-narod ru/ v 14. html Copyright 2003, wubstar.
22. Məmmədov T. Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənləri üzrə hazırlıq. Söz yaradıcılığı. www.face-book.com/1679469375628397/posbs/1680285795-546755; 23 yanvar, 2016.
23. Sözün tərkib hissələri: kayzen.az/blog/ Azərbaycan dili /467/ Sözün-tərkib-hissələri.html 20 mart 2010.
24. Sözün tərkib və söz yaradıcılığı-1: qadin.netbizimdir/ virtual-dersler/azerbaycan-dili/-szn-trkibi-v-sz-yaradcl-1.html: 18.08.2016.
25. Suffixes in English: суффиксы в английском языке: puzzle-english.com/directory/suffixs 22 fevral, 2020 г.
26. Şəkilçi.az.wikipedia.org/wiki/Şəkilçi: 28 mart, 2022.

27. Виняр Леша. Лексические аффиксы как лиминольная категория. с. 1-16; Ling.hse.ru/data/2017/11/12/1158218225/ handout % 2010. 10. pdf 10 октября 2017.
 28. yazyk/slovoizmenitelnye-i-slovoobrazovatelnye-affiks. Фоксфорд, 2009-2022.

СУФФИКСЫ В СИСТЕМЕ АГГЛЮНАТИВНОЙ СИСТЕМЫ И ИХ ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

Маммедзаде Ганира Шахин кызы

Резюме

Концевые фигуры активны, интенсивны, динамичны, что характерно для агглютинативных языков. Однако нельзя сказать, что конечные образы существуют только в агглютинативной языковой среде. Суффиксы этого типа употребляются и в аналитико-флективных языках и по количеству не уступают таковым в агглютинативных языках. Дело в том, что в агглютинативных языках конечные формообразующие элементы носят серийный характер. В аналитико-флективных языках последовательное расположение суффиксов отсутствует. Эндоскопы традиционно делятся на две основные группы в зависимости от их функции. В первую группу входят суффиксы, исправляющие слово, а во вторую группу — суффиксы, изменяющие слово. В последнее время к этим группам суффиксов относятся формообразующие суффиксы. Однако функциональная природа модификаторов в суффиксной системе азербайджанского языка до конца не определена. Поэтому во многих случаях нет единого мнения о пределах формообразующих суффиксов. На самом деле формообразующие суффиксы не имеют такого принципиального положения для азербайджанского языка. Следовательно, эти суффиксы в основном связаны с модификаторами слов в соответствии с их функцией. Что касается формирования имиджеров, то не исключено, что к первому этапу относятся слова-модификаторы, ко второму - словокорректоры. Поскольку в азербайджанском языке силен словокоррекционный потенциал, тенденция к словокоррекции проявляется даже в группе словоизменяющих суффиксов.

SUFFIXES IN THE AGGLUTINATIVE SYSTEM AND THEIR FUNCTIONAL CHARACTERISTICS

Mammadzada Ganira Shahin

Summary

Suffixes are active, intensive, dynamic as a characteristic feature of agglutinative languages. However, it cannot be said that suffixes exist only in the agglutinative language environment. Suffixes of this type are also used in analytic-inflectional languages and are not inferior in quantity to those in agglutinative languages. The point is that in agglutinative languages, the suffix elements have a serial character. There is no serial arrangement of suffixes in analytic-inflectional languages. According to their functions suffixes are traditionally classified into two main groups. The first group includes word-correcting suffixes, and the second group includes word-modifying suffixes. Lately, in the groups of these suffixes are also discussed formative suffixes. However, the functional nature of modifiers in the suffix system of the Azerbaijani language has not been fully determined. Therefore, in many cases, there is no unanimous opinion about the limits of formative suffixes. In fact, formative suffixes do not have such a principled position for the Azerbaijani language. Therefore, those suffixes are mostly related to word-modifiers according to their function. Regarding the formation of suffixes, it is not excluded stage. Since the potential of word-correction is strong in the Azerbaijani language, a tendency to word-correction occurs even in a group of word-modifying suffixes. that word-modifiers belong to the first stage, and word-correctors to the second

Rəyçi: prof. Mübariz Yusifov

Azərbaycan dili kafedrasının 04 iyul tarixli iclasın 24 sayılı protokolu